

Valentina ŽIVKOVIĆ*

ŠTOVANJE SVETE KATARINE SIJENSKE U POZNOSREDNJOVEKOVNOM KOTORU

ABSTRACT: *Based on the available sources, the focus of analysis is the recognition of the cult of St Catherine of Siena in the late Middle Ages in Kotor, for whose spreading the Dominicans were credited. Based on the fresco representation of the saint, it can be concluded that her cult in Kotor was formed upon two conceptual bases – the first framework was the charitable works of the saint, and the second resulted from the complex eucharistic symbolism which her controversial obtaining of stigmata bore.*

KEY WORDS: *St Catherine of Siena, Kotor, the Dominicans, tertiaries, Venice, stigmata, clothing, communion*

Svojom osobenom prošlošću u kojoj su se susretale i preplitale različite kulturne tradicije, Kotor predstavlja izuzetno polje istraživanja. Kao posebno zanimljivo pitanje izdvaja se snažan uticaj i istočne i zapadne hrišćanske kulturne i duhovne sfere. Ovi uticaji se naročito jasno mogu sagledati kroz analizu svetiteljskih kultova, odnosno njihovog porekla, načina prihvatanja, pa do osobenog razvoja uslovljenog lokalnim prilikama. Tokom srednjeg veka u kotorskoj gradskoj sredini poštovano je više različitih tipova svetitelja: od tradicionalnih kultova mučenika i ratnika, preko svetih zaštitnika zanata, esnafa i svetih pomagača u nevoljama, savremenih svetitelja iz franjevačkog i dominikanskog reda, pa do svetitelja iz laičkog trećeg reda, kao osobenost vremena poznog srednjeg veka.¹ Svedočanstvo o postojanju i intenzitet proslavljanja svetiteljskih kultova pružaju pisani izvori, posvete crkava, kapela i oltara, sačuvane likovne predstave i relikvije, rekonstrukcija odlazaka Kotorana na hodočašća u centre širenja kultova.

* Autorka je naučna saradnica u Balkanološkom institutu SANU.

¹ Za pozni srednji vek karakterističan je porast broja, ali i tipova svetiteljskih kultova. Različite tipove i aspekte svetiteljskih kultova kao deo duhovnost i kulture u kasnom srednjem veku analizirao je A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge 1997.

Kao veoma intrigantna tema izdvaja se štovanje jedne svetiteljke čiji je kult ponikao i razvio se u italijanskim gradovima - Sijeni i Veneciji. U pitanju je kult dominikanske trećeretkinje svete Katarine Sijenske (1347 – 1380, kanonizovana 1461) čiji je kult prihvaćen u kotorskoj biskupiji gotovo paralelno sa njegovim razvojem u matičnoj sredini. Sagledan u istorijskom kontekstu, kult svete Katarine Sijenske u Kotoru je važna karika za građenje slike o crkvenoj politici na ovom području u kojoj su veliku ulogu imali prosjački redovi. Propovedajući novi, vernicima bliži oblik duhovnosti, franjevci i dominikanci su vrlo brzo nakon svoje pojave postali oličenje novog duha u religioznosti poznog srednjeg veka. Naročito snažan način približavanja učenja laicima, prosjački redovi su ostvarili uvođenjem sasvim novih kultova svetitelja i svetiteljki. Posebnu snagu su nosili oni koji su ponikli iz novoformiranog franjevačkog i dominikanskog trećeg reda. Budući da su po svojoj prirodi bili bliži laicima, ovi svetiteljski modeli su postali izuzetno moćni asketski, karitativni i duhovni uzori. Posebnu popularnost među vernicima imao je kult dominikanske trećeretkinje svete Katarine Sijenske. Izuzetno promišljeno i brižljivo građen od dominikanaca, štovanje njenog kulta je postalo rašireno i pre zvanične kanonizacije.² U žitiju svete Katarine iz Sijene, preovlađivali su milosrđe i briga o siromašnima, mistične vizije sa evharističkom simbolikom, ali i aktivno angažovanje u crkvenoj politici i problemu avinjonskog papstva.³

Raspoloživi izvori svedoče da je u poznosrednjovekovnom Kotoru kult svetiteljke iz Sijene građen na dvema konceptualnim osnovama – prvu okosnicu oko koje se zasnivalo njeno štovanje činila je karitativna delatnost svetiteljke, a druga je ponikla iz složene evharističko - sakralne simbolike koju je nosilo njeno zadobijanje stigmata. Za razumevanje procesa prihvatanja svetiteljkinog kulta u Kotoru, najpre je potrebno osvrnuti se, u najkraćim crtama, na istoriju dominikanskog reda i istoriju podizanja njihovih manastira u ovom gradu. Kao početak istorije reda dominikanaca u Kotoru uzima se godina 1266. kada je Pavle Bari predao svoju zadužbinu, crkvu Svetog Pavla, dominikancima koji su iz Dubrovnika došli u Kotor.⁴ (sl. 1) Narednih godina

² G. Freuler, Andrea di Bartolo, Fra Tommaso d'Antonio Caffarini, and Sienese Dominicans in Venice, *The Art Bulletin* Vol. 69, No. 4 (Dec., 1987), 570-586.

³ Biograf i propagator kulta svete Katarine Sijenske, fra Tomazo d'Antonio Kafarini, pisao je da je Katarinina svetost bila kao *perfecta Dei dilectio ex clara visione procedens*, v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 525. O duhovnosti, misticizmu i simbolici vezanoj za Hristovu krv i evharistiju kod svete Katarine Sijenske, v. C. Frugoni, *The Imagined Women*, in: Ch. Klapisich – Zuber (ed.), *A History of Women in the West. Silences of The Middle Ages (vol. II)*, Harvard University Press 1998, 417-418; D. Régner-Bohler, *Literary and Mystical Voices*, in: *A History of Women in the West*, 469, 471, 475, *et passim*.

O angažovanju svetiteljke na polju crkvene politike pisao je: F. Thomas Luongo, *The Sainly Politics of Catherine of Siena*, Cornell University Press 2006.

⁴ O crkvi Svetog Pavla u Kotoru, v. T. Копривица, Црква Светог Павла у Котору, *Исторички записи* 2/1 (2001), 77-99.

Sl. 1 Crkva Svetog Pavla, Kotor

broj redovnika je rastao i stvorena je potreba za podizanjem prostranijeg manastira. U tu svrhu kotorski ugledni vlastelin Nikola Buća poklonio je 1344. godine svoj posed na Pacijani (današnja Tabačina) izvan severnih gradskih zidina dominikancima da sagrade manastir Svetog Nikole. Nakon dva veka manastir je srušen u očekivanju napada turskog admirala Hajrudina Barbarose. Redovnici su 1540. godine od benediktinaca kupili zemljište u okviru gradskih zidina i na njemu sagradili novi manastir Svetog Nikole (u blizini franjevačkog ženskog manastira Svete Klare). Međutim, za temu prihvatanja kulta svete Katarine Sijenske posebno je zanimljiva sudbina prvobitne dominikanske crkve Sve-

tog Pavla. Nakon što su se 1344. godine dominikanci preselili u veliki manastir Svetog Nikole van zidina, crkva Svetog Pavla je jedno vreme bila napuštena, a potom se iznajmljivala. Kotorska opština je 1483. godine odlučila da crkvu Svetog Pavla iznajmi dominikankama stroge stege iz plemićkih porodica, a 1540. godine je ustupljena dominikankama trećeretkinjama, koje su do tog vremena živjele u privatnim kućama. Ova odluka o ustupanju crkve trećeretkinjama dobila je posebni akcenat našavši se u žitiju kotorske lokalne svetiteljke, blažene Ozane, koja je provela veći deo svog života u najstrožoj askezi, u maloj ćeliji u uglu crkve Svetog Pavla, kao rekluzi trećeg dominikanskog reda. Zasluga za osnivanje manastira za dominikanke trećeretkinje u žitiju je pripisana bl. Ozani. Naime, ona je jednom prilikom imala viziju kako u crkvu Svetog Pavla ulaze prelepe device sa upaljenim bakljama u ruci. Blažena Ozana je smatrala da joj je ovom vizijom dato do znanja kako treba da osnuje manastir uz crkvu Svetog Pavla za dominikanke trećeretkinje. Ovo je bio krupni korak koji je učvrstio snagu dominikanskog trećeg reda, kojem su pristupile mnoge žene i devojke iz grada i okoline. Vrlo brzo nakon osnivanja manastira, vrhovni starešina dominikanskog reda iz Rima 1547. i 1548. godine je dekretima dozvolio Ozani i još trima trećeretkinjama

Sl. 2 – Crkva Svete Ane, Kotor

(*sorores tertii habitus*) da nose blagoslovljeni beli naplećak (skapular) do smrti, poput sestara drugog reda (*moniales claustrales*).⁵

Pojava i prihvaćenost kulta istaknute dominikanske trećeretkinje, sv. Katarine Sijenske, koju su dominikanci opservanti smatrali svojom duhovnom osnivačicom,⁶ predstavlja sastavni deo istorije i dinamike razvoja dominikanskog ženskog reda u Kotoru. Jačanje dominikanki iz drugog i trećeg reda, sudeći prema potrebi za dobijanjem manastira u drugoj polovini XV veka, poklapa se sa datumom slikanja freske svete Katarine Sijenske u crkvi Svete Ane u Kotoru. (sl. 2) Na južnoj strani istočnog zida, uz samu oltarsku apsidu, sveta Katarina Sijen-

ska prikazana je u celoj figuri, okrenuta u blagom poluprofilu ka oltaru crkve. Obučena je u dominikanski habit - svetlu haljinu i crni mantil, a oko pasa ima pojas zlatne boje. Signirana je natpisom [C]ATARI[N]A [D]JE SEN(IS). Svetiteljka ruke drži sklopljene u visini grudi, dlanova priljubljenih pod pravim uglom, dok joj oko zgloba šake vise brojanice. Prikazana je sa stigmatima, koji se danas mogu videti samo na svetiteljkinim crnim cipelama u vidu plamenova zlatne boje.⁷ Pogled joj je podignut ka prikazu Hrista u poprsju, u segmentu neba. Na osnovu ikonografskih pojedinosti ponuđena je pretpostavka da je u pitanju predstava Pričešće svete Katarine Sijenske.⁸ Katari-

⁵ Ovaj pisani izvor, inače prvi u kojem se pominje Ozana, izuzetno je važan zbog terminologije – trećeretkinje se nazivaju *sorores tertii habitus*, dok se za monahinje drugog reda kaže – *moniales claustrales*. U pitanju su regesta (Regest. IV–29, f. 155) generala dominikanskog reda, fra *Francesca Romea da Castiglione*, koje je prvi objavio *Innocenzo Taurisano*, *Beata Osanna da Cattaro*, Roma, 1929, pp.129–131. Prepis donosi don Niko Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 51–53.

⁶ K. Christiansen, L. B. Kanter, C. Brandon Strehlike, *Painting in Renaissance Siena 1420 – 1500*, New York 1988, 16, 30, 52 et passim.

⁷ Sveta Katarina Sijenska je tražila da njeni stigmati budu nevidljivi, te su najpre crveni zraci postali *color splendidus*, boje svetlosti ili zlata. O literarnom opisu zadobijanja stigmata svete Katarine Sijenske, cfr. M. Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death*, 116–121.

⁸ O identifikaciji scene Pričešće svete Katarine na osnovu prepoznatih ikonografskih pojedinosti, v. V. Живковић, Фреске из XV века у которској цркви Свете Ане. Иконографска

Sl. 3 – Sveta Katarina Sijenska, freska, istočni zid, crkva Svete Ane, Kotor

na Sijenska je signirana i predstavljena kao sveta, te je zaključeno da bi *terminus post quem* nastanka fresaka bila godina kanonizacije svetiteljke - 1461. Kult svete Katarine Sijenske širio se i pre njene zvanične kanonizacije, posebno u oblastima koje su pripadala Venecijanskoj republici. Za to je najviše bio zaslužan fra Tomazo d'Antonio Kafarini. Kafarini je stupio u dominikanski red 1364. godine i boravio je u Sijeni do 1394. g. Te godine je otišao u Veneciju u kojoj je ostao sve do smrti 1434. g. Posebno se istakao u promovisanju reformisanog opservantskog dominikanskog reda stroge stege i dominikanskih trećeretkinja u Veneciji, koristeći primer svete Katarine Sijenske. Naime, od početka XIV pa do prvih decenija XV veka dominikanci su veoma aktivno promovisali svetiteljske kultove trećeretkinja (*reclusae, mantellate*).⁹ Budući da se Kotor od 1420. godine nalazio u sastavu Venecijanske republike, kao jedan od razloga prihvatanja kulta trećeretkinje iz Sijene treba svakako videti i izraz opšte crkvene politike venecijanskih dominikanaca.

Da se vratimo programu slikane dekoracije u kotorskoj crkvi Svete Ane. (sl. 3) Kao pandan stojećoj figuri svete Katarine Sijenske, nalazi se predstava svetog Martina, na južnoj strani istočnog zida. Obe freske flankiraju oltarsku apsidu glavnog broda. Ispod njihovih nogu, na zasebnom belom polju oivičenom crvenom bordurom, ispisana su latinicom, humanističkim

анализа, *Зограф* 28 (2000-2001) 133-138.

⁹ O problemima vezanim za proslavljanje blaženih, koji još nisu stekli zvanični status svetitelja, kao i o širenju kulta svete Katarine Sijenske iz Venecije (sa naglaskom na aktivnostima na tom polju fra Tomaza d'Antonia Kafarinija), v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 85-103, 209-211, 385, *et passim*; G. Freuler, *Andrea di Bartolo, Fra Tommaso d'Antonio Caffarini, and Sienese Dominicans in Venice*, 570-586; M. Lehmijoki-Gardner, *Writing Religious Rules as an Interactive Process: Dominican Penitent Women and the Making of Their „Regula“*, *Speculum* Vol. 79, No. 3 (Jul., 2004), 663.

Sl. 4 – Sveti Martin, freska, istočni zid, crkva Svete Ane, Kotor

duktusom, dva molitvena zapisa na narodnom jeziku. (sl. 4) Dve donatorke Katarina i Maruša, mole svetitelje prikazane na freskama za zastupništvo pred Hristom. Za razliku od prvog, molitveni zapis ispod figure svetog Martina je gotovo u celini sačuvan, i čita se: SVETI MRATINE MOLI SA RABU TVOIU MARUSU. Molitveni zapis svetog Katarini Sijenskoj je oštećen na nekoliko mesta, ali se njegov sadržaj, koji je po formi adekvatan prethodnom, može rekonstruisati: S[VET]A KATAR[INA] MOLI SA R[A]BU T[VOIU] [KA]TAR[INU]. Molitva upućena svetiteljima naslikanim uz samu oltarsku apsidu, svedoči o želji darodavaca da obezbede spasenje duše zaveštanim darom koji se nalazi u samom liturgijskom fokusu.¹⁰

Na fresci u crkvi Svete Ane, svetiteljka je predstavljena sa dva atributa: zlatnim stigmatima i brojanicama, crvenih i crnih zrnaca, koje joj vise oko zgloba

¹⁰ Podatak o postojanju još jednog votivnog zapisa donosi Timotej Cizila početkom XVII veka, ali njegovu istinitost treba prihvatiti sa rezervom, uobičajenom kada je reč o ovom autoru. Navodno, Cizila je, kako sam tvrdi, otkrio na ulazu u staru crkvu Svetog Benedikta (pokraj crkve Svetog Krsta) natpis: „Sjeti se, gospodine, služavke tvoje Radule...“, в. *Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, ур. М. Милошевић, Цетиње 1996, 67.

desne šake.¹¹ Od XV veka brojanice postaju prepoznatljiv ikonografski atribut svete Katarine Sijenske i deo njenog svetiteljskog kulta. U kontekstu brojanica, izuzetno je važno naglasiti da se na severnom zidu severnog broda crkve Svete Ane nalaze jedva vidljivi ostaci nekadašnjih fresko predstava. U blizini identifikovane predstave svetog Sebastijana,¹² prepoznaju se delovi naslikanih brojanica. Budući da se mali broj svetitelja prikazuje sa brojanicama u rukama, izbor svetitelja koji su mogli biti predstavljeni sužava se na svetu Katarinu Sijensku i svetog Dominika, koji se na ovaj način često prikazuju u kasnom XV veku.¹³ U Kotoru je u XVI veku postojala bratovština Gospe od Rozarija koja je imala svoju kapelu u dominikanskoj crkvi Svetog Nikole u gradu.¹⁴ U XV veku Kotoranke su često nosile brojanice napravljene najčešće od korala ili srebra sa pozlatom. U inventaru koji je napravljen 1440. godine nakon smrti Kotoranke Radule, udovice Marina Simonovog, pored srebrnog krsta i ikone svete Katarine u srebru, pominju se i pozlaćene brojanice.¹⁵

Drugi atribut svete Katarine Sijenske – stigmati, koji su na kotorskoj fresci naslikani u vidu plamenova zlatne boje na njenim cipelama, otvara posebno zanimljivo pitanje koje će se razmatrati iz više uglova u daljem tekstu.

Kada se posmatra kao programski deo slikane dekoracije crkve Svete Ane, predstava svete Katarine Sijenske nosi dva nivoa značenja: sakramentalno – evharističko i karitativno. Važno je ponoviti da su ova dva koncepta, likovno predstavljena u kotorskoj crkvi, bili ujedno i okosnica kulta svete Katarine Sijenske.

Koncept milosrđa, oličen u vrlini *caritas*, predstavlja jednu od ključnih ideja za vreme poznog srednjeg veka i njeni odjeci se nalaze gotovo u svim segmentima života u gradskim komunama - od pravnog, statutarnog i administrativnog uređenja, ustrojstva zanatlijskih udruženja, preko struktu-

¹¹ O poreklu brojanica *S. Rosario* i afirmisanju ideje o molitvi kao *omaggio floreale* u zreлом srednjem veku, cfr. C. Cecchelli, *Mater Christi. La vita di Maria nella storia, nella legenda, nella commemorazione liturgica*, vol. IV, Roma 1951, 391-401. O brojanicama na Primorju, v. K. Жиречек, *Историја Срба II*, 248. U oporukama Zadranu iz polovine XIV veka pominju se i brojanice ((kralješ, lat. *coronella, paternoster*) koje su imali u ličnom posedu, npr. *pater noster de ambris grossis de corallio*, v. S. F. Fabijanec, Dva trgovačka inventara kao pokazatelji ekonomskog i kulturnog života u Zadru u XIV. stoljeću, *Povijesni prilozi* 25 (2003) 104.

¹² Prema ostacima strele koje su zabodene u telo, prepoznati su ostaci nekadašnje predstave svetog zaštitnika od kuge, v. В. Живковић, Култови светитеља заштитника од куге у Котору (XIV-XVI век), *Историјску часопис* 58 (2009), 190.

¹³ O predstavama svetog Dominika i svete Katarine Sijenske sa brojanicama, v. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III/1, 272-277, 391-398.

¹⁴ S. Krasić, Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266–1807), *PPUD* 28 (1989), 136.

¹⁵ Istorijski arhiv Kotor (dalje: IAK) SN V, 965.

re testamentarne prakse laika, pa do rituala i slikane dekoracije crkava. Kao etički hrišćanski princip, karitativna delatnost je vernicima predstavljana putem uzora - hagiografskih primera milosrdnih dela popularnih svetitelja i svetiteljki. Stoga je čudo umnožavanja i davanja hrane siromašnima postalo opšte mesto u žitijima omiljenih svetitelja tog vremena, kakvi su bili: Dominik, Vincentije Fererski, Klara iz Asizija, Agneza iz Montepulciana, Katarina Sijenska, Elizabeta Mađarska.¹⁶

U okviru manifestacije religioznosti Kotorana, *caritas* je imao svoju najrazvijeniju formu ispoljavanja kroz brigu za *Pauperes Christi* i sve one kojima je pomoć bila potrebna. Pored davanja hrane, drugo milosrdno delo, koje je zbog jasne poruke u srednjem veku postalo simbol za karitas, jeste davanje odeće siromašnima. Hrišćanski uzor za ovakav vid karitasa bili su upravo oni svetitelji čije se predstave nalaze na zidovim kotorske crkve Svete Ane: sveti Martin, sveti Franja i sveta Katarina Sijenska. Ovi svetitelji imaju zajedničku epizodu u svojim žitjima - davanje svog ogrtača siromašnima. U hagiografskoj književnosti bio je posebno omiljen i često obnavljan model svetog Martina koji je dao svoj vojnički plašt (*paludamentum*) siromašnom vitez. Motiv je od vremena svetog Franje i njegovog primera postao izuzetno razvijen karitativni koncept. Hristos u vidu nagog siromaha koji moli za odeću postao je simbol zemaljskog milosrđa, kao preduslova za spasenje duše. Važno je istaknuti da je likovna predstava ove snažne moralne pouke bila vrlo jasno „čitljiva“, odnosno svima razumljiva i stoga pogodna za prenošenje hrišćanskog etičkog karitativnog koncepta.

Značaj ove teme za srednjovekovnog čoveka i za građenje moralnog koncepta duhovnosti i religioznosti vernika potvrđuje i tip relikvije svete Katarine Sijenske koja je čuvana u Kotoru. U dominikanskoj manastirskoj crkvi Svetog Nikole u gradu bila je pohranjena relikvija odeće svete Katarine Sijenske. O tome izveštava Mikele Priuli, biskup Vičence, tokom svog službenog obilaska kotorske biskupije 1603. godine.¹⁷ U crkvi je postojao i oltar posvećen svetoj Katarini Sijenskoj na kojem se nalazila slika Jakopa Palme. O ukrasima na bočnim oltarima koje je crkva Svetog Nikole u gradu imala

¹⁶ J. de Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*, translated by W. Granger Ryan, vol. II, Princeton University Press 1993, 44-58, 302-318; A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 372-376.

¹⁷ Dominikanska crkva Svetog Nikole imala je bogatu riznicu relikvija, umetničkih dela i bogoslužbenih predmeta. Mikele Priuli, biskup Vičence, sastavio je njihov najraniji poznati popis. Priuli nabroja, između ostalog, više relikvijara: srebrnu ruku sa moštima svetih Tome i Matije apostola, sv. Nikole, bl. Jakova iz Askolija, srebrni relikvijar sa česticom Časnog krsta, srebrni relikvijar sa kristalom za čuvanje komadića Hristovog trnovog venca, sličan relikvijar sa komadićem odeće sv. Katarine Sijenske. Deo popisa je objavio: S. Krasić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 138, (prema dokumentu koji se čuva u Vatikanskom tajnom arhivu, Miscellanea armarium VII, vol. 100, f. 446.)

izveštava u hronici pisanoj 1716. godine fra Vincentije Marija Babić.¹⁸ Nešto ranijeg datuma od Babićeve hronike jeste izveštaj koji je u Rim poslao kotorski dominikanac Gundislav Kršava (*Cresaglia*) 1706. godine. U ovom izveštaju se takođe pominje i slika sa predstavom svete Katarine Sijenske.¹⁹

Kakvo je sve simboličko značenje imala odeća svete Katarine Sijenske govore delovi iz njenog žitija.²⁰ Dominikanska trećeretkinja iz Sijene dala je odeću Hristu u vidu polunagog prosjaka. Te noći je imala viziju Hrista u liku istog siromaha koji joj je iz rane na grudima svog svetog tela dao odeću koja je bila nevidljiva za druge. Ovakav dar je trebalo da ukaže na nagradu koja je čeka na nebu zbog njenih milosrdnih dela. U drugoj viziji, Katarini su habite nudili sveti Dominik, sveti Franja i sveti Avgustin, čime je simbolički pokazano kom redu treba da se pridruži. Na ovoj poslednjoj viziji vezanoj za odeću potrebno je zadržati pažnju, budući da predstavlja srž formiranja kulta svete Katarine Sijenske i drugih trećeretkinja ovog perioda. Naime, dobijanje habita u viziji svete Katarine govori o problemu vezanom za početke religijskog života svetiteljke iz Sijene, odnosno o tipu njenog (ali i drugih žena) semi – monaškog života i stepenu povezanosti sa dominikanskim redom. Naziv koji se tada koristio za žene koje su vodile polumonaški život ukazivao je na njihovu odeću – *vestitae*. U vreme kada su se pojavile, *vestitae* su imale veoma slabu povezanost sa dominikanskim redom. Promena termina kojim su počele da se nazivaju, označila je i promenu njihovog statusa. Naziv *soror de poenitentia* dominikanci su uveli tek početkom XV veka, kada su ih kao trećeretkinje uključili u okvir svog reda. Prvo sistematsko korišćenje termina *soror de poenitentia* u dominikanskom učenju nalazi se u spisima Rajmunda iz Kapue (generalni majstor dominikanskog reda u periodu od 1380. do 1399. godine) koji je bio ispovednik Katarine Sijenske, kao i kod Tomaza d'Antonia Kafarinija (autora *Tractatus* i drugih tekstova o dominikankama trećeretkinjama). U hagiografiji svete Katarine Sijenske (*Legenda maior*) pisanoj između 1385. i 1395. Godine, Rajmond govori o dominikankama trećeretkinjama kao o *sorores de poenitentia Sancti*

¹⁸ Crkva je imala osam oltara: svetog Nikole, svetog Dominika, svete Katarine Sijenske, svetog Vincentija Fererskog, svetog Bartolomeja apostola, svetog Hijacinta, svete Barbare i svete Marije Magdalene. Svaki od oltara je imao po jednu sliku, a na glavnom oltaru svetog Nikole nalazila se Ticijanova slika Poklonjenja kraljeva. Hronika Vincentija Babića *Sulle Boche di Cattaro concernenti il culto* čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu (III, d. 88.) Izveštaj o slikama na oltarima obradili su: don N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, 38-39. i S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 133, 140.

¹⁹ Izveštaj *Breve narratione come fu introdotta la Religione Domenicana nella magnificacitta di Cattaro* se čuva u Rimu (Archivum Generale Ordinis Predicatorum, XIV, liber D, f. 54r.), cfr. S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 139-140.

²⁰ O značaju poklanjanja odeće za poznosrednjovekovnu devocionalnu praksu i posebno o primeru svete Katarine Sijenske, obradila je Cordelia Warr, *Clothing, Charity, Salvation and Visionary Experience in Fifteenth-Century Siena*, *Art History* 27/2 (2004) 187-211.

Dominici. Rajmond iz Kapue je u svojoj *Legenda maior* stvorio sliku o Katarini Sijenskoj kao dominikanskoj pokajnici koja je bila blisko povezana sa dominikanskim redom. Time je prikrrio činjenicu da su *vestitae* u to vreme bile u velikoj meri nezavisne i da je Katarina u početku imala tek nominalne veze sa dominkanskim redom. Izuzetno je važno naglasiti da je tek u Rajmundovoj hagiografiji Katarina postala simbol redefinisano dominikanskog pokajničkog i pobožnog života. U istom kontekstu potrebno je izdvojiti još jednu važnu ideju koju su promovisali dominikanci opservanti i naročito Rajmond iz Kapue. Naime, naglasili su činjenicu da je Katarina uzela habit dominikanskih trećeretkinja kao mlada devojka, te da vođenje pokajničkog pobožnog života nije bila praksa samo za udovice, već i mlade neudate žene.²¹ Rajmundovim žitijem, a potom i trudom dominikanaca opservanata, Katarina Sijenska je i pre kanonizacija postala dominikanski model mlade trećeretkinje i uzor za sve pobožne žene.

Pored osnovnog karitativnog značenja koje je davanje odeće siromašnom imalo u hagiografijama osnivača franjevačkog reda, a potom i svete Katarine Sijenske, kao uzora za dominikanske trećeretkinje, odeća ovih svetitelja nosila je i jedno drugačije i za vreme poznog srednjeg veka, posebno značenje. U okviru poznosrednjovekovne funerarne prakse, habiti franjevaca i dominikanaca su za laike imali simbolično značenje spasenja duše. Sahranjivanje laika u habitima prosjačkih redova postaje naročito popularan vid brige *pro remedio animae* u okviru kasnosrednjovekovne razvijene forme zapisivanja poslednje volje.²² Kako saznajemo iz sačuvanih testamenata, sahranjivanje u dominikanskom i franjevačkom habitu u Kotoru je imalo ustanovljenu tradiciju i bilo je omiljeno *post mortem* zaveštanje muškaraca i žena.²³

U ostvarenom idejnom programu slikane dekoracije u kotorskoj crkvi Svete Ane karitativna simbolika je blisko povezana sa činom stigmatizacije, zadobijanja rana Hristovih na telu. Do pojave svete Katarine Sijenske i njenih stigmata, oko čije autentičnosti se vodila žestoka rasprava među teolozima, sveti Franja je bio jedini koji je na svom telu zadobio rane Raspetog. Za razumevanje osnove po kojoj su ove dve ideje povezivane, potrebno je podsetiti se reči Tomaza da Čelana, biografa svetitelja iz Asizija. Pišući o konceptu karitasa koji je sveti Franja svojim ličnim primerom svakodnevno ostvarivao, Tomazo da Čelano je idejno povezoao milostinju i božansku ljubav sa stigmatizacijom koju je svetitelj zadobio. Po toj osnovi franjevač-

²¹ M. Lehmijoki-Gardner, *Writing Religious Rules*, 668-669, 671-672.

²² O praksi sahranjivanja u habitu u okviru soteriološke i karitativne simbolike, v. C. Warr, *Clothing, Charity, Salvation*, 196.

²³ O postojanju ove funerarne prakse u Kotoru, sa izdvojenim primerima iz delimično obrađene arhivske građe (kraj XV i početak XVI veka), v. V. Živković, *Clothing as a Symbol of Charity and Soul Salvation in Late Medieval Kotor (Cattaro)*, *Balkanica* 39 (2008), 103-114.

Sl. 5 – Stigmatizacija svetog Franje, južni zid, crkva Svete Ane, Kotor

ko učenje je razvilo tumačenje karitasa kao vid *Imitatio Christi*. O prisutnosti ovakvog povezivanja dva hrišćanska koncepta u religijskoj praksi poznosrednjovekovnog Kotora, jasno govori jedan pisani izvor. U pitanju je oporuka Luke, pokojnog Marina Bolice iz 1496. godine. Kotorški vlastelin Bolica zaveštao je novac kako bi se obuklo pet siromaha na čast pet Hristovih rana. To je jasan izraz načina na koji su Kotorani krajem XV veka povezivali davanja odeće siromašnima, kao karitativni imperativ, sa poštovanjem rana Hristovih, odnosno ustanovljenog kulta *Quinquupartitum vulnus*. Na simboličkom planu, ista ideja je predstavljena i slikom u crkvi Svete Ane. Osim davanja odeće siromašnom (odnosno samom Hristu) svetitelje koji su nasikani na zidovima kotorske crkve povezuje i motiv stigmata: sveta Katarina Sijenska je prikazana sa stigmatima, dok je sveti Franja predstavljen u samom trenutku zadobijanja rana Hristovih na svom telu. (sl. 5) Dva koncepta: karitativni i sakramentalno-evharistički, dobili su eksplicitni izraz prvo izborom ikonografskog motiva, a onda i izborom mesta slikanja u okviru prostora crkve - na istočnom zidu uz samu oltarsku apsidu i na južnom zidu naosa u blizini oltara.

Činjenica da je sveta Katarina Sijenska u kotorskoj crkvi Svete Ane prikazana sa stigmatima, jeste od izuzetne važnosti za razmatranje prihvaćenosti njenog kulta u gradu. Naime, verodostojnost stigmatizacije svete Katarine Sijenske, a potom i legitimnost slikanja svetiteljke sa stigmatima bilo je kontrovezno pitanje koje je okupiralo pažnju teologa i crkvenih krugova u drugoj polovini XV i tokom XVI veka. Činjenica na koju su se rado po-

zivali protivnici Katarininih stigmata nalazila se u svetiteljkinom žitiu koje je napisao Rajmund iz Kapue. U žitiu je naglašeno kako je sveta Katarina objasnila da se tokom Stigmatizacije koju je doživela u Pizi, rane Raspetog nisu vidno manifestovale na njenom telu, premda je sam čin bio bolan. Suočeni sa teškim zadatkom da vizuelno predstave nevidljivo, slikari su od samog početka slikali svetu Katarinu Sijensku sa vidljivim ranama.²⁴ Posebno snažni protivnici verodostojnosti Katarininih stigmata bili su franjevci koji su smatrali da je vidljive i realne rane Hristove zadobio jedino njihov osnivač reda, sv. Franja. Za Katarininu stigmatizaciju su predlagali da se dogodila kao vizija, ali ne i u fizičkoj realnosti. Protivnici verodostojnosti Katarininih stigmatizacije su dobili zadovoljenje 1475. godine kada je papa Sikst IV, franjevac, doneo zabranu da se svetiteljka likovno predstavlja sa stigmatima, a ranije predstave je trebalo da se preprave ili uklone. Zapretio je kaznom ekskomunikacije svakome ko se ne bude pridržavao ove odluke kao i svakome ko bi propovedao da je svete Katarine Sijenske zadobila stigmatu poput svetog Franje.²⁵ Premda je papa Inoćentije VIII potvrdio zabranu 1490. godine papine odluke se u praksi nisu poštovale, posebno u Sijeni. Slično je bilo i u Veneciji i njenoj oblasti u kojoj su naročito snažni bili dominikanci opservanti koji su se zalagali za jačanje kulta svete Katarine Sijenske i bili uporni zagovornici njene stigmatizacije. Uskoro je odluka prethodnih papa nešto izmenjena i ublažena, jer je papa Aleksandar VI (1492 - 1503) dozvolio da se svetiteljka predstavlja sa svetlosnim ili zlatnim stigmatima kako bi se naglasilo da nije dobila krvave rane Raspetog. Zabrana se i dalje odnosila na slikanje crvenih rana kao predstava krvi.²⁶

Sveta Katarine Sijenska je u Kotoru naslikana sa stigmatima na nogama u vidu plamenova zlatne boje najverovatnije u vreme zaoštavanja sukoba oko ovog pitanja. Zbog oštećenosti freske ne može se videti da li su stigmati istog tipa bili naslikani i na rukama. Rane dobijene tokom stigmatiza-

²⁴ Među prvim je freska Andree Vanija iz 1389. godine u *Capella delle Volte* u crkvi Svetog Dominika u Sijeni na kojoj je svetiteljka predstavljena sa crvenim ranama od stigmata na rukama. Giovanni di Paolo je naslikao više panela, izdvojenih scena, koje čine narativni ciklus, među kojima je i Stigmatizacija, v. K. Christiansen, L. B. Kanter, C. Brandon Strehli-ke, *Painting in Renaissance Siena 1420 – 1500*, 230-233. Početkom XVI veka stigmatu u vidu zlatnih plamenova naslikao je Girolamo di Benvenuto u *Santa Casa di S. Caterina* u Sijeni na devocijalnoj slici Stigmatizacija svete Katarine, v. B. Pike Gordley, *A Dominican Saint*, 398, n. 13.

²⁵ O raspravama vezanim za predstavljanje stigmata svete Katarine, v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 442; C. Warr, *Visualizing Stigmata: Stigmatic Saints and Crises of Representation on Late Medieval and Early Modern Italy*, in: P. Clarke, T. Claydon (eds.), *Saint and Sanctity*, *Studies in Church History*, vol. 47 (2011), 228-247.

²⁶ Zabrana je trajala sve do 1630. godine veka kada je papa Urban VIII ponovo dozvolio slikanje sv. Katarine sa stigmatima. O ovom problemu, v. B. Pike Gordley, *A Dominican Saint for the Benedictines: Beccafumi's "Stigmatization of St. Catherine"*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 55/3 (1992), 394-412.

cije su bile telesni znak mističkog sjedinjavanja sa Raspetim Hristom i učešća u Stradanju.²⁷ Međutim, na kotorskoj fresci je ostvaren poseban akcenat pošto sveta Katarina nije naslikana tokom samog čina zadobijanja stigmata, već je sa ovim, u to vreme kontroverznim, atributima predstavljena u (pretpostavljenoj) sceni Pričešće svete Katarine.²⁸ Stigmati svete Katarine bili su najbliže povezani sa Evharistijom kako na realnom, istorijskom planu, tako i na simboličkom. Sveta Katarina je stigmatu zadobila dok se molila pred Raspećem, a nakon što je primila pričesće u crkvi Svete Kristine u Pizi 1375. godine. Povezivanjem ova dve ideje na kotorskoj fresci: zadobijanja rana Hristovih i evharistije, Katarinini stigmati su postali jasan i vidljiv znak doktrine o transspustancijaciji i *praesentia realis*. Doktrina o Hristovom telesnom prisustvu u liturgiji je uticala da se predstave Raspeća i pet Hristovih rana simbolički doživljavaju kao pričest koja se nudi vernicima. Za ovaj događaj sveta Katarina je sama napisala da je bila dva puta nahranjena sakramentalnom hranom.²⁹ Centralne teme u Katarininoj religioznoj preokupaciji bile su: doktrina evharistije, kao i misterije Inkarnacije i Raspeća, o čemu je pisala u *Dialogo della Divina Provvidenza*. Svojim pijetom prema Hristovom napaćenom telu, prolivenoj krvi i pet rana, Katarina Sijenska odražava osnovne preokupacije kasnosrednjovekovne religioznosti u kojoj je posebno bio poštovan kult hostije i dogma o Hristovom realnom prisustvu tokom evharistije.³⁰

Povezanost Pričešća i Stigmata kakva se u svetiteljkinom životu odigrala tokom njene molitve pred Raspećem u crkvi Svete Kristine u Pizi, izdvojenim atributima i motivima ponovljena je na simboličnom planu na kotorskoj fresci. U tome treba videti dobro promišljen program i učenje koji su kotorski dominikanci brižljivo promovisali u gradu. Dominikanci su građe-

²⁷ Jasno povezivanje ova dva koncepta ostvareno je početkom XVI veka: Matteo Balducci je na predeli predstavio u sredini *Pietà* koju okružuju scene Stigmatizacija svetog Franje s jedne i Stigmatizacija svete Katarine Sijenske, s druge strane, v. B. Pike Gordley, *A Dominican Saint*, 401, n. 28.

²⁸ В. Живковић, *Фреске из XV века у которској цркви Свете Ане*, 133-138.

²⁹ B. Pike Gordley, *A Dominican Saint*, 401.

³⁰ Sakramentalna simbolika Hristovog tela i krvi dobila je u svetiteljskom primeru Katarine Sijenske oblike religijskog misticizma. Hristova krv je za Katarinu Sijensku imala značenje milosti koja je nastala iz žrtve inkarniranog Logosa. Katarina je svoja pisma pisala u znaku Hristove *prezioso sangue*, ističući kako joj je Marija Magdalena uzor zato što je stajala ispod krsta i bila „poplavljena“ Hristovom krvlju. Pisala je kako njena želja za podražavanjem Hristovih Muka proizilazi iz ljubavi prema Gospodu, kao i da radije želi da pati na zemlji nego u čistilištu. O temi mučenja tela, vizija i smrti u spisima svete Katarine Sijenske, v. R. Neu Watkins, *Two Women Visionaries and Death: Catherine of Siena and Julian of Norwich*, *Numen* Vol. 30, Fasc. 2 (Dec., 1983), 174-198; K. Scott, „*Io Catarina*“: *Ecclesiastical Politics and Oral Culture in the Letters of Catherine of Siena*, in: *Dear Sister: Medieval Women and the Epistolary Genre*, ed. K. Cherewatuk, University of Pennsylvania Press 1993, 87-121; H. Webb, *Catherine of Siena's Heart*, *Speculum*, Vol. 80, No. 3 (Jul., 2005), 802-817.

njem kulta svete Katarine Sijenske kao vida *Imitatio Christi*, ponudili svoju verziju ranije uspostavljenog franjevačkog modela. Do pojave kontroverznih stigmata svete Katarine Sijenske, za franjevce su stigmati svetog Franje imali jedno posebno značenje - bili su izvanredna privilegija koju niko do tada nije stekao u hrišćanskoj istoriji.³¹ U kotorskoj crkvi Svete Ane u neposrednoj blizini su predstavljena dva svetiteljska modela prosjačkih redova, franjevac i dominikanaca, koja su na svom telu i duši nosila rane Hristove – sveti Franja i sveta Katarina Sijenska.

Donatorka kotorske freske, Katarina, nadu za spas svoje duše iskazala je samim donatorskim činom, koji je praćen zapisanom molitvom za zastupništvo pred Hristom, ali i odabranom temom freske (Pričešće svete Katarine Sijenske), kao ilustracijom ideje o iskupljenju grehova kroz pričest. Ovaj izdvojeni primer posmatran u kontekstu glavnih religioznih tema i preokupacija poznog srednjeg veka, rečito govori o snazi svetiteljskih kultova. Milosrdna dela, asketizam, dominikanska forma semi-monaškog statusa trećeretkinja i konačno stigmati, kao vrhunac spajanja sa modelom Hrista, predstavljaju koncepte koju su bili snažno prisutni u religijskoj praksi, duhovnom i svakodnevnom životu poznosrednjovekovnog Kotora. U štovanju kulta svete Katarine Sijenske ove ideje dobile su zaokruženu celinu koja je imala snagu da promoviše dominikansko učenje među vernicima.

Valentina ŽIVKOVIĆ

THE VENERATION OF ST CATHERINE OF SIENA IN KOTOR IN THE LATE MIDDLE AGES

Summary

The cult of the Dominican tertiary St Catherine of Siena (1347 – 1380, canonized in 1461) was recognized in Kotor almost analogously with its development in the place of origin—Sienna and Venice. The appearance and recognition of the cult

³¹ Osnov vezivanja franjevačke teologije za ideju *imitatio Christi* leži u životu osnivača reda. Najznačajnija potvrda sličnosti osnivača franjevačkog reda sa Hristom bio je događaj koji se dogodio na Monte La Verni 1224. godine, kada je sveti Franja imao viziju Raspeća i doživeo stigmatizaciju i rane Raspetog su se manifestovale na njegovom telu. *Novitas miraculi* su svetog Franju pretvorila u živu sliku Stradanja. O uticaju franjevačkog modela *alter Christus* na formiranje kulta svetitelja, v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 113–127, *et passim*. O Bonaventurinom savetu o ukrašavanju franjevačkih crkava predstavama Stradanja, v. R. Hatfield, *The Tree of Life and the Holy Cross. Franciscan Spirituality in the Trecento and the Quattrocento*, in: *Christianity and the Renaissance. Image and the Religious Imagination in the Quattrocento*, ed. by T. Verdon, J. Henderson, Syracuse University Press 1990, 132–160.

of the prominent St Catherine of Siena, whom the Dominican Observants considered to be their spiritual founder, represents an integral part of the history and dynamics of development of the Dominican female order in Kotor. The rise of Dominican women from the Second and Third Orders, judging by the need to found a monastery in the second half of the 15th century, coincides with the date of the painting of the St Catherine of Siena fresco in the St Anne church in Kotor. At the eastern wall, along the very altar apse, a standing figure of a saint with stigmata in the form of golden flames on her shoes is painted. The depiction makes up a conceptual whole together with another two preserved frescoes: a standing figure of St Martin and the scene of the Stigmatization of St Francis. As a part of the program of the painted decoration of the Church of St Anne, the representation of St Catherine of Siena has two levels of meaning: sacramental – eucharistic, and charitable, this being the framework upon which the cult of the female saint was founded. The saints which were painted in the church of Kotor link a common episode from their lives: giving their clothing to the poor. Due to the unambiguous message, this motif had the strength of a universal symbol of charity in the religious practice of the late medieval period.

A special conceptual accent was bestowed to the Kotor fresco, as St Catherine was painted with stigmata in the scene of the Communion. Namely, the stigmata of St Catherine were closely linked with the Eucharist on an actual, historical plane, as well as symbolical. St Catherine obtained the stigmata while praying before the Crucifixion, and after she received communion in the Church of St Cristina in Pisa in 1375. By linking these two ideas in the fresco from Kotor, Catherine's stigmata have become a clear and visible sign of the doctrine of transubstantiation and *praesentia realis*.